

Հաղորդում

ԱՐՇԱԼՈՒՅՍ Ա. ԶՈՒՐԱԲՅԱՆ

Վանաձորի թիվ 5 ավագ դպրոց, պատմության ուսուցիչ

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԸ 1920 Թ. ԱՊՐԻԼ – ՕԳՈՍՏՈՍ

ԱՄԻՍՆԵՐԻ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ

ԶԱՐԳԱՅՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Հայ-ադրբեջանական հարաբերություններ, հայ-ռուսական հարաբերություններ, քեմալա-բոլշևիկյան հարաբերություններ, հայ-ռուսական պայմանագիր, ռուսական 11-րդ Կարմիր բանակ, Զանգեզուր, Գորիս, Կապարգողթ, Արսեն Շահմազյան, Գարեգին Նժդեհ:

1920 թ. ապրիլի կեսերին Արցախի զգալի մասն ազատագրված էր հայկական զորամասերի կողմից: Ապրիլի 25-ին Թաղավարդ գյուղում հրավիրվում է արցախահայության 9-րդ համագումարը, որը երկրամասը հռչակում է Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մասը: Նույն օրը Զանգեզուրում գործող զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար գեներալ-մայոր Ն. Ղազարյանը գավառում մտցնում է ռազմական դրություն: Սիսիանի, Գորիսի ու Կապարգողթի վաշտերը, մուսավաթական զորքերին ջախջախիչ հարվածներ հասցնելով, հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմության հերոսական նոր էջեր են գրում: Թվում էր, թե խափանվել են թուրք-ադրբեջանական տանդեմի ծրագրերը, երբ Ադրբեջանի խորհրդայ-

նացումով տարածաշրջանում ստեղծվում է նոր իրավիճակ: Աշխարհաքաղաքական խաղի մեջ է ներգրավվում նաև Խորհրդային Ռուսաստանը:

Ադրբեջանի Խորհրդայնացմանը նպաստեց նաև Մոսկվային հավատարմության երդումներ շռայլող քեմալականների ու բուլնիկների միջև ուրվագծվող դաշինքը, որով Քեմալը ձգտում էր լուծել Թուրքիան կործանումից փրկելու, իսկ Ռուսաստանը՝ Անտանտի դեմ պայքարում նոր դաշնակից ձեռք բերելու ու Այսրկովկասում հաստատվելու խնդիրը: Բաքուն փորձում է ստեղծված իրավիճակում արագ կողմնորոշվել, և նույնիսկ ինքնիշխանությունը զիջելու գնով լուծել հայկական երկրամասերի՝ Ադրբեջանին կցելու հարցը:

Արցախի, Սյունիքի ու Նախիջևանի պատկանելության հարցը տեղափոխվում է նոր հարթություն: Թիֆլուսքում զգալով քեմալականների աջակցությունը՝ Ադրբեջանը Մոսկվայի կենտրոնական իշխանություններից պահանջում է հիշյալ հայկական երկրամասերը միացնել Խորհրդային Ադրբեջանին: Ռուսաստանը նույնպես այս տարածքները համարում էր «վիճելի» և մեծ ճնշում էր գործադրում ՀՀ իշխանությունների վրա՝ հայադրբեջանական ու հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման հարցում հասնելու Երևանի կողմից Ռուսաստանի բացառիկ միջնորդության ճանաչմանը: Բաքվում տեղի ունեցած իշխանափոխությունից հետո՝ անմիջական սպառնալիք է ստեղծվում Արցախի ու Զանգեզուրի համար: Այդ օրերին Նժդեհը գրում է. «Ռուսներն Այսրկովկաս մտնելով՝ ուժեղացրին մեր թշնամիներին՝ թուրքերին ու թաթարներին»: Այն ծրագիրը, ինչին ձգտում ու երկու տարվա համառ պայքարում չէր կարողանում հասնել մուսավաթական Ադրբեջանը, 1920 թ.

մայիսից, Խորհրդային Ռուսաստանի գործուն աջակցությամբ, փորձում է կյանքի կոչել Խորհրդային Ադրբեջանը:

Խորհրդայնացումից երկու օր անց Ադրբեջանը վերջնագիր է ներկայացնում ՀՀ իշխանություններին՝ պահանջելով հայկական զորքերը դուրս բերել ադրբեջանական տարածքներից: Մայիսի 1-ին Երևանում նույնաբովանդակ վերջնագիր է ստացվում նաև Բաքվում տեղակայված 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունից: Սա նախկին մուսավաթական կառավարության քաղաքականության շարունակությունն էր՝ գումարած Բաքվին տրամադրվող Խորհրդային Ռուսաստանի տնտեսական ու զինական մեծ աջակցությունն ու ուժի սպառնալիքով Մոսկվայի միջնորդության պարտադրումը:

Այսրկովկասում Դաշնակից պետությունների (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Իտալիա, ԱՄՆ) ներկայացուցիչները հայտարարում էին, որ եթե բոլշևիկները մոտենան Վրաստանի ու Ադրբեջանի սահմաններին՝ Անտանտն անմիջապես ռազմական զգալի աջակցություն կցուցաբերի Այսրկովկասյան հանրապետություններին և թույլ չի տա երկրամասի բռնազավթումը: Հետագա ամիսներին, սակայն, Դաշնակից երկրները գործնական քայլեր չարեցին դաշնակից Հայաստանի վրա ռուսադրբեջանա-թուրքական հարձակումները կանխելու համար: Ադրբեջանում կայծակնային արագությամբ տեղի ունեցած իշխանափոխությունն ու ռուսական զորամասերի հայտնվելը ՀՀ սահմանագլխին՝ նոր մարտահրավերներ ու խուճապային տրամադրություններ առաջ բերեցին Երևանում: ՀՀ իշխանությունները փորձում էին հասկանալ, թե ինչ նպատակներ է հետապնդում Խորհրդային Ռուսաստանը, ինչ զարգացումներ են սպասվում մոտակա օրերին, արդյո՞ք Մոսկվան պատրաստ

է ճանաչելու Հայաստանի անկախությունը, ինչպիսի՞ դիրքորոշում ունի Կրեմլը հայ-թուրքական և հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների և սահմանների վերաբերյալ, ի՞նչ քաղաքականություն է որդեգրել Ռուսաստանը քեմալական շարժման նկատմամբ, արդյո՞ք Անտանտը գործնական քայլեր կձեռնարկի Խորհրդային Ռուսաստանին տարածաշրջանից դուրս մղելու համար:

Արտաքին վտանգին գումարվում են Հայաստանում բռնկված հակապետական խռովությունները, որոնք առանձին վայրերում վերածում են զինված ելույթների՝ էլ ավելի սրելով իրավիճակը և հայ-ռուսական լարված հարաբերությունները: Ադրբեջանի խորհրդայնացման լուրը մեծապես ոգևորել էր հայ բոլշևիկներին, որոնք անհամբեր սպասում էին ռուսական զորքերի ժամանմանը և դրանց օգնությամբ Հայաստանի խորհրդայնացմանը:

1920 թ մայիսին, երբ ՀՀ կառավարությունը ջանքեր էր գործադրում բոլշևիկյան ելույթները ճնշելու ուղղությամբ, Խորհրդային Ռուսաստանը ձեռնամուխ է լինում հայկական տարածքների բռնազավթման գործին: Մայիսի 12-ին բոլշևիկները մտնում են Շուշի:

Մայիսի վերջին Ադրբեջանում բռնկվում են հակախորհրդային խռովություններ, որոնք շատ արագ տարածվում են Գանձակից ու Ջեբրայիլից մինչեւ Քյուրդամիր ու Լենքորան: Սյունիքի ուղղությամբ ռուս-թաթարական ուժերի հարձակումը հետաձգվում է: Հակաբոլշևիկյան շարժումը, որը տևում է երեք շաբաթ, գլխավորում են ինչպես նախկին մուսավաթական կառավարության պարագլուխները, այնպես էլ Ադրբեջանում մնացած օսմանյան բանակի հրամանատարները (այդ թվում՝ Նուրի

փաշան): Կարմիրներին հաջողվում է ճնշել զինված ելույթները, որից հետո կրկին առաջին պլան է մղվում Զանգեզուրի վրայով Նախիջևան հասնելու և քեմալականների հետ ցամաքային կապ հաստատելու հարցը: Թուրքիայի արևելյան շրջաններում սկսվում է գորահավաք: 15-րդ կորպուսի հրամանատար Քյազըմ Կարաբեքիրը նշանակվում է արևելյան ճակատի հրամանատար: Կազմավորվում է Շարուր-Նախիջևանի ուղղությամբ գործող «Բայազետյան» կոչվող նորաստեղծ գորախումբը:

1920 թ. հունիսի 17-ին հրավիրված Կապարգողթի ներկայացուցչական ժողովում արժանապատիվ սյունեցիները որոշում են Նժդեհի գլխավորությամբ շարունակել պայքարը թրքաբուշևիկյան ուժերի դեմ: Նժդեհը դիմում է ՀՀ ռազմական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանին ու ՀՅԴ բյուրոյին՝ պահանջելով զինական օգնություն ուղարկել Սյունիք: 1920 թ. հունիսի վերջին կարմիր բանակի հետախուզական վաշտերը, առաջապահ գորամասերն ու ադրբեջանական բանակի ստորաբաժանումները շարժվում են Զանգեզուր:

Ռուս-ադրբեջանական ուժերը ներխուժում են Տեղ ու Խնձորենկ, իսկ հուլիսի 5-ին՝ Գորիս: Հայկական ուժերի մի մասը նահանջում է Սիսիան (այստեղից՝ Դարալագյազ), իսկ զորախմբերից մեկը՝ Կապան: Գորիսում բուշևիկները ստեղծում են գավիեղկոմ (գավառի հեղափոխական կոմիտե)՝ Հակոբ Կամարիի նախագահությամբ: Օրեր անց Գորիս ժամանած հայտնի ջարդարարներից մեկը՝ թուրք զինվորական գործիչ Խալիլ փաշան, հայտարարում է, որ եթե Զանգեզուրի հայությունը չճանաչի Ադրբեջանի գերիշխանությունը՝ կենթարկվի արևմտահայության ճակատագրին:

Գորիսի անկումով սկսվում է զանգեզուրյան հերոսապատումի նոր փուլը (1920 թ. հուլիս – 1921 թ. հուլիս), որը գլխավորում է Կապարգողթի արծիվը՝ Գարեգին Նժդեհը: 1920 թ. հուլիսի վերջին ռուս-թաթարական զորամասերի կողմից գրեթե ամբողջությամբ գրավված էր Արցախը, Սյունիքն ու Նախիջևանը, սակայն Սիսիանի, Կապանի ու Արևիքի առանձին վայրերում շարունակվում էր պայքարը զավթիչների դեմ: Հայաստանի դեմ բացահայտ ագրեսիան ու հայկական երկրամասերի բռնազավթումը Մոսկվան շարունակում էր հիմնավորել հայ-թաթարական բախումները կանխելու պատճառաբանությամբ:

«Ը բռնազավթված տարածքներում ծայր առած սոսկալի բռնությունները, բնակավայրերի ավերածությունները, թալանն ու տնտեսական քայքայումը, մարդկանց առևանգումներն ու աքսորը դարձել էին սովորական երևույթ: Հայ մտավորականության ու զինվորականության լավագույն ներկայացուցիչներին ձերբակալում ու տեղափոխում էին Գանձակ, Շուշիի ու Բաքվի բանտերը, ուր նրանք ենթարկվում էին աննկարագրելի խոշտանգումների ու նվաստացումների: Բազմաթիվ հայ սպաներ, զինվորներ, բժիշկներ, պետական ծառայողներ, մարտերին չմասնակցած անմեղ գյուղացիներ, այդ թվում՝ երեխաներ, առանց դատ ու դատաստանի գնդակահարվում էին: Այդ մասին Օհանջանյանը բողոքի հեռագիր է հղում Խորհրդային Ռուսաստանի արտգործոժողկոմ Գ. Չիչերինին, վերջինս էլ բացատրություն է պահանջում Կովկասի բոլշևիկյան ռազմաքաղաքական ղեկավարությունից: Գերության տարվածներին ստիպում էին մտնել ադրբեջանական զորամասերի մեջ ու կռվել Հայաստանի Հանրապետության դեմ: Երևանից շարունակվում էր բողոք-հեռագրերի տարափը Մոսկվա:

Խորհրդային Ադրբեջանը բոլոր ուժերը կենտրոնացրել էր Զանգեզուրը Ադրբեջանին կցելու վաղեմի երազանքն իրողություն դարձնելու գործին: Խորհրդային Ադրբեջանի հակահայ քաղաքականության էությունը բնութագրող ուշագրավ փաստերից է Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Նարիման Նարիմանովի դրածո՝ Ղարաբաղի հեղկոմի նախագահ Ասադ Կարաևի 1920 թ. հուլիսի 21-ի հույժ գաղտնի նամակը՝ բուլղարիայի կուսակցության Գորիսի գավառային հեղկոմի մուսուլման անդամներին. «Եկած ընկերները պատմում են, որ միջև այժմ գինաթափված չէ Զանգեզուրի հայկական գյուղերի 90%-ը: Դա ցավալի է: Բայց առավել ցավալին այն է, որ մինչ օրս գլխատված չէ Զանգեզուրի հայությունը: Նրա մտավորականությունը և ռազմական պարագլուխները գտնվում են գյուղերում: Վաղը նրանք կդառնան ապստամբության ղեկավարներ և մեր ուժերը դուրս կքշեն Զանգեզուրից: Նորից ու նորից կրկնում եմ ժամանակը չի սպասում: Աշխատեցեք գիշեր-ցերեկ: Ջանացե՛ք, որպեսզի բոլոր նշանավոր ու պետքական հայերը կալանավորված լինեն: Մեծ բան չեն աքսորն ու առևանգումը: Մի կողմ թողեք մարդասիրությունը: Դրանով անհնար է պետություն ստեղծել, երկրներ նվաճել, ապրել խաղաղության մեջ: Աշխատեք վերընտրել հեղկոմը և այդ ընթացքում ընտրել միայն մուսուլմանների և մեզ հայտնի ռուսների: Մոտ օրերս Գորիս կժամանի Արմենակ Ղարաբյոզյանը: Նա ուշանում է փողի պատճառով: Մինչև չստանա 22 միլիոն ռուբլին՝ չի մեկնի: Հարստանալու լավ ժամանակ է, ինչու՞ չօգտվի դրանից: Նա խոստանում է յոթ օրվա ընթացքում Զանգեզուրը միացնել Ադրբեջանին: Չենք կասկածում, որ շուտով մեզ կուրախացնեք Ղափանը միացնելու լուրով: Եթե չունեք ուժ, ապա ունեք փող: Ինչու՞ եք

ուշացնում այդ ապստամբած շրջանի միացումը Ադրբեջանին՝ արդարանալով մի ինչ-որ Աժդահ (Նժդեհ) փաշայի գոյությամբ: Ձեռք առեք օրհնված միջոցներ: Այն որ հային երեք միլիոն ռուբլի տաս, որ չքերի այդ մարդու գլուխը: Եթե փողի կարիք ունեք՝ հեռագրեք, կուղարկենք: Ձինվորականներով հարուստ որոշ տեղերում, հայերին թուլացնելու նպատակով, մի ռուս զինվոր սպանեք և դրանում մեղադրեք հայերին: Գիտեք, թե ինչ կանեն ռուսները: Չանգեզուրում մի թողեք ոչ որևէ կարգին մարդու, ոչ էլ՝ հարստություն, որպեսզի այդ անիծյալ ցեղը այլևս չկարողանա ոտքի կանգնել: Ռուսաստանում այդպես են վարվել, այդպես պիտի անեք նաև դուք»:

Արցախի ու Չանգեզուրի գրավման կապակցությամբ ՀՀ իշխանությունները բողոքի նոտաներ են հղում Մոսկվա ու Բաքու՝ պահանջելով ռուս-ադրբեջանական զորամասերը դուրս բերել ՀՀ տարածքներից:

Խորհրդային Ռուսաստանը նպատակ ուներ ՀՀ տարածքով, հնարավորության դեպքում՝ երկրի հյուսիսային մասով (երկաթուղով), կապ հաստատել դաշնակից քեմալականների հետ՝ ոսկի, զորք, զենք ու զինամթերք առաքելով նրանց, ինչին դեմ էր Հայաստանի կառավարությունը, որը տեղեկություններ ուներ այն մասին, որ քեմալականները պատրաստվում են այդ զենքն ուղղել նաև ՀՀ-ի դեմ:

1920 թ. ամռանը բռնազավթված Սյունիքում մարտերը չէին դադարում: Այսրկովկասում դաշնակից երկրների ներկայացուցիչները մեծ ուշադրությամբ հետևում էին ծավալվող գործողություններին: Հուլիսի 19-ին Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչ կապիտան Գրեյսը երևանում հանդիպում է ունենում ՀՀ վարչապետ Համո Օհանջանյանի հետ: Վերջինս Գրեյսին հա-

վաստիացնում է, որ ինքը չի հավատում Մոսկվայի խոստումներին, որ Հայաստանը հավատարիմ է մնում Մեծ Բրիտանիայի հետ դաշնակցային պարտավորություններին, չի պատրաստվում զիջումներ անել թշնամուն, ավելին՝ հայկական զորամասերը պատրաստվում են գրավել Նախիջևանն ու օգնության հասնել Զանգեզուրի հայությանը: Այս հանդիպումից օրեր անց՝ հուլիսի 26-ին, հայկական զորամասերը մտնում են Շահթախթի ու մոտենում Նախիջևանին:

1920 թ. հուլիսի 21-ին Թիֆլիսում հանդիպում է տեղի ունենում Վրաստանում ՌՍԴԽՀ լիազոր ներկայացուցիչ Սերգեյ Կիրովի ու ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանի միջև: Կիրովը պաշտոնական հայտարարություն է անում այն մասին, որ Ռուսաստանը ոչ միայն ճանաչում է Հայաստանի անկախությունը և հայության իրավունքները Թուրքահայաստանի նկատմամբ, այլև իր պարտքն է համարում օգնել հայերին, նույնիսկ զինված ուժերով պաշտպանել անկախ Հայաստանի սահմանները: Եւ սա այն դեպքում, երբ ռուս-ադրբեջանական զինուժը Հայաստանի հարավում ռազմակալում էր նոր տարածքներ: Օգոստոսի 3-ին, Զանգեզուրի շրջանում ռուսական զորամասերի գործողությունների մասին Կիրովի հարցմանն ի պատասխան, 11-րդ կարմիր բանակի ժամանակավոր հրամանատար Վասիլենկոն Բաքվից հաղորդում է. «Մեր բանակի զորամասերը զբաղեցրել են Հայաստանի կողմից գրավված Զանգեզուրի ու Նախիջևանի վիճելի շրջանները: Առաջ ենք շարժվում բարեկամական մտադրություններով, բայց եթե հայկական զորքերն առաջինը հարձակում գործեն, ապա դրա պատասխանը կլինի երկու-երեք դիվիզիաներ Երևան ուղարկելը... Դրոյին լիկվիդացնելու միջոցներ ձեռնարկված են: Շահ-

թախթիից այն կողմ չենք գնա, եթե իր հերթին հայկական կանոնավոր բանակը այլևս չառաջանա»:

Վիճակը օրհասական էր, բայց Կապարգողթի առանձին շրջաններում ռուս-ադրբեջանական զորամասերի դեմ շարունակում էին առյուծաբար մարտնչել Նժդեհի փոքրաթիվ ուժերը: Դարավազյազ քաշված Դրոյի զորամասը հուլիսի վերջին Սիսիանի ու Գորիսի ուղղությամբ անցնում է հակահարձակման: Հայկական զորքերի առաջխաղացումն անհանգստացնում է ոչ միայն բոլշևիկներին, այլև՝ քեմալականներին: Վերջիններս խնդրում են արագացնել խորհրդային զորքերի առաջխաղացումը և Նախիջևանի գրավումը, ինչը և տեղի է ունենում հուլիսի 28-ին: Երկու օր անց Սիսիանի շրջանի Բազարչայ գյուղի մոտ Դրոյի ուժերը բախվում են ռուսների հետ և նրանց հետ շարտում Անգեղակոթ: Ձախողվում է կարմիրների ճեղքումը Մեղրիի ուղղությամբ: Այստեղից նույնպես թշնամին ցանկանում էր ճանապարհ բացել դեպի Նախիջևան, բայց Նժդեհի ուժերը հաջողությամբ կասեցնում են գրոհները՝ անառիկ պահելով նաև Կապարգողթի արևելյան դարպասները:

Օգոստոսի 2-ին Դրոն ազատագրում է Սիսիանի շրջանը, իսկ հաջորդ օրը՝ մտնում Գորիս: Նահանջից առաջ բոլշևիկները Գորիսի բանտում գազանաբար խոշտանգում են մի շարք պետական ու ռազմական գործիչների, այդ թվում՝ Հայաստանի խորհրդարանի անդամներ Արշակ Շիրինյանին ու Վահան Խորենուն: Տասնյակ մարդկանց քաղաքից դուրս են բերում ու գնդակահարում: Վանդալիզմի հերթական ակտը մեծ աղմուկ է բարձրացնում Հայաստանում և նրա սահմաններից դուրս: Կառավարությունը բողոքի հեռագրեր է ուղարկում Մոսկվա, Բաքու և Դաշնակից երկրների կառավարություններին:

Սիսիանի ու Գորիսի ազատագրումն ու հաղթանակի բերկրանքը կարճ է տևում: Կարմիրներն օգոստոսի 8-ին վերագրավում են Գորիսը, հաջորդ օրը՝ Սիսիանը: Այդ օրերին Նժդեիզ գրում է. «Ադրբեջանը գործում է: Նրա հարյուրավոր ագենտները՝ իրենց տարած այլոռայան հաղթությամբ արբեցած, օրնիքուն չափչփում են բուն Զանգեզուրի և Սիսիանի գյուղերը, և համոզում, հավաստիացնում ժողովրդին, որ «Ռուսաստանը ստիպել է Հայաստանի կառավարությանը ձեռք քաշելու Զանգեզուրից, որ այդ երկիրն արդեն տրված է Ադրբեջանին» և այլն, և այլն: Գլխատված ու ահաբեկված ժողովուրդը լսում է այդ բոլորն ու անգոր կատաղությամբ անիծում և՛ թշնամու կողմն անցած իր տականքը կազմող մի բուռ կաշառված դավաճաններին, և՛ յուր ղեկավարներին, որոնք այնքան հանցավոր հեշտությամբ տեղի տվեցին թշնամու ողորմելի ուժերի առաջ»:

Զանգեզուրում ընթացող ռազմական գործողություններին զուգահեռ թիֆլիսում վերսկսվում են ընդհատված հայ-ռուսական բանակցությունները: Լեգրանի հետ բանակցելու, զինադադարի, ինչպես նաև հաշտության պայմանագիր կնքելու նպատակով ՀՀ կառավարությունը հատուկ պատվիրակություն է գործուղում Թիֆլիս (Ջամալյան, Բաբայան, Յուզբաշյան): Արցախից, Սյունիքից ու Նախիջևանից խորհրդային զորքերը հետ քաշելու հայկական պատվիրակության պահանջը՝ բուռն բանավեճի տեղիք է տալիս: Լեգրանը պնդում է, թե ռուսական ներկայությունը ժամանակավոր բնույթ է կրում, չի կանխորոշում այդ տարածքների վերջնական պատկանելության հարցը և ռուսական զորքի տեղաշարժը ազգամիջյան բախումները դադարեցնելու նպատակ է հետապնդում: Ստանալով մեր զին-

ված ուժերի Զանգեզուրում կրած պարտությունների մասին ՀՀ կառավարության հեռագիրը՝ հայկական պատվիրակությունը գնում է զիջման և եռօրյա ծանր բանակցություններից հետո՝ օգոստոսի 10-ին, ստորագրվում է վեց հոդվածից բաղկացած հայ-ռուսական համաձայնագիրը: Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչում է ՀՀ անկախությունը: Ռազմական գործողությունները դադարեցվում են, հստակեցվում է շփման գիծը: Արցախը, Սյունիքն ու Նախիջևանը մնում են Ռուսաստանի վերահսկողության տակ, սակայն դա չէր կանխորոշում բռնազավթված հայկական երկրամասերի պատկանելությունը: Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև եղած տարածքային վեճերը լուծվելու էին հետագայում՝ բանակցությունների միջոցով: Նույն օրը Կ.Պոլսի սուլթանական կառավարությունն իր ստորագրությունն է դնում Սևրի դաշնագրի տակ, որով Հայաստանը ճանաչվում է ազատ ու անկախ պետություն, իսկ հայ-թուրքական սահմանագիծն անցնելու էր նախկին Օսմանյան կայսրության էրզրոմի, Տրապիզոնի, Վանի ու Բիթլիսի վիլայեթների տարածքով: Ադրբեջանի ու Վրաստանի հետ ՀՀ սահմանները որոշվելու էին այդ պետությունների հետ ուղղակի բանակցությունների միջոցով, իսկ եթե չհաջողվեր համաձայնության գալ, ապա դաշնակից տերությունները խնդիրը պետք է լուծեին հատուկ հանձնաժողովի օգնությամբ:

Օգոստոսի 10-ի Թիֆլիսի համաձայնագիրը ռուսական կողմի դիվանագիտական հաջողությունն էր, քանի որ ՀՀ կառավարությունը տվեց իր համաձայնությունը՝ հայկական երկրամասերը ռուսական ռազմակալման տակ պահելու համար, այլ կերպ ասած՝ օրինականացրեց Կրեմլի բռնազավթումը: Հայաստանին պարտադրվեց նաև Արցախի, Սյունիքի ու Նախի-

ջևանի կարգավիճակի հարցը տնօրինելու Կրեմլի կամքը: Հայ-
ռուսական համաձայնագրի 6-րդ հոդվածով Մոսկվան երաշ-
խավորում էր ռուսական զորքերի թիկունքում հայտնված հայ-
կական զորամասերի ազատ տեղաշարժը դեպի հայկական
ուժերի հսկողության գոտի: Ի կատարումն սույն հոդվածի նույն
օրը՝ օգոստոսի 10-ին, Դրոն հեռագրում է Նժդեհին՝ հաղորդե-
լով ՀՀ զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հրա-
մանը՝ Սյունիքը թողնելու և Երևան վերադառնալու մասին.
«Ղափանի զորամասի պետ Նժդեհին: Հաղորդում եմ Ձեզ զին-
վորական նախարարի հրամանի պատճենը: Կապ պահելով
Նժդեհի հետ, տեղեկացնել նրան, որպեսզի համաձայն կնքված
զինադադարի, հավաքի իր զորամասերը, նույնպես և բոլոր
ցանկացողներին, և նախազգուշական միջոցներ ձեռք առնե-
լով՝ անցնի մեր տերիտորիան, բերելով իր հետ ամբողջ զենքե-
րը»: Նժդեհը պատասխանում է, որ Ջանգեզուրից հեռանալու
մտադրություն չունի և խնդրում է արագացնել զորքերի ուղար-
կումը Սիսիան:

Օգոստոսի 20-ին Նժդեհը նամակ է ուղարկում Ռուբեն
Տեր-Մինասյանին. «Ո՛չ մի զիջում, զիջումը՝ գերություն է, կոտո-
րած ու մահ մեզ համար: Եթե չպետք է տեր կանգնեք մեզ՝
միացած պահեք մեզ մեր յոթն անգամ սիրած Հայաստանին,
թողեք մեզ բարի կամքին՝ մենակ, անկախ: Մենք, որ ապրել
ենք ազատ ու հաղթական կյանքով, հպարտ ու հերոսական
մահով մեռնել էլ գիտենք: Աստված և իմ սերը Հայաստանի
Հանրապետության հետ»: Մեկ ամիս անց՝ 1920 թ. սեպտեմբե-
րի 23-ին, Գարեգին Նժդեհը ստանում է ՀՀ ռազմական նախա-
րար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հերթական հեռագիրը. «Համա-
ձայն ենք, որ Ձեր դուրս գալուց հետո Ղափան-Գողթանը ձեռ-

քից կգնան և հրի-սրի կմատնվեն: Համաձայն ենք նույնպես Ձեզ հետ, որ դուք դուրս չպիտի գաք և պիտի զբաղվեք ինքնապաշտպանությամբ՝ հանուն Ղափանի փրկության»:

Հայ-ռուսական զինադադարի համաձայնագիրը մեծ դժգոհություն է առաջացնում Դաշնակից երկրների շրջանում, որոնք Հայաստանին պարտադրված այս փաստաթուղթը համարում են ՀՀ արտաքին քաղաքական կուրսի փոփոխություն՝ մեղադրանքներ և նույնիսկ սպառնալիքներ ուղղելով պաշտոնական Երևանին: Օգոստոսի 24-ին Հայաստան է ժամանում ֆրանսիացի գնդապետ Կորբելը, իսկ մեկ շաբաթ անց՝ Թիֆլիսից Երևան է հասնում Այսրկովկասում Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչ, արտակարգ կոմիսար Լյուկը: Նրանք հանդիպում են ՀՀ վարչապետ Համո Օհանջանյանի հետ, երկուսն էլ իրենց դժգոհությունն են հայտնում Թիֆլիսում ստորագրված համաձայնագրի կապակցությամբ և փորձում պարզել ՀՀ իշխանությունների դիրքորոշումը Այսրկովկասում Խորհրդային Ռուսաստանի վարած քաղաքականության նկատմամբ: Լյուկը խորհուրդ է տալիս հրաժարվել հայ-ռուսական համաձայնագրից և Վրաստանի հետ դաշինք կնքել բուլղարիկների դեմ: Նա առաջարկում է Լոռու չեզոք գոտու հարցում համաձայնության գալ Վրաստանի իշխանությունների հետ, ինչը նշանակում էր գավառի հանձնում Վրաստանին: 1920 թ. գարնանը, բացի Բաթումի նավահանգստում գտնվող բրիտանական փոքրաթիվ ուժերից, Այսրկովկասում անգլիական զորամասեր գրեթե չէին մնացել: Չէին իրականացվել նաև բուլղարիկների կողմից Այսրկովկասը գրավելու փորձերին հակազդելու բրիտանական խոստումները: Քեմալական շարժումը նույնպես վերելք էր ապրում և Անտանտն ի վիճակի չէր կասեցնելու այն: ՀՀ կառավա-

րությունը գտնում էր, որ նման պայմաններում զինադադարի պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելը Հայաստանի համար հղի է անկանխատեսելի ու ծանր հետևանքներով: Օհանջանյանը դաշնակից երկրների ներկայացուցիչներին փորձում է հիմնավորել հայ-ռուսական համաձայնագրից հրաժարվելու անհնարինությունը՝ միաժամանակ այն համարելով ժամանակավոր փաստաթուղթ, որն առաջին իսկ հնարավորության դեպքում՝ Հայաստանը չեղյալ կհայտարարի: Վարչապետը մեղադրանքի խոսքեր է հնչեցնում դաշնակիցների հասցեին, որոնք նախորդ տարիներին Արցախի ու Սյունիքի պատկանելության հարցում բացահայտ աջակցություն ցուցաբերելով Ադրբեջանին՝ պատասխանատվություն են կրում ստեղծված իրավիճակի համար:

Թիֆլիսյան զինադադարից հետո էլ Չանգեզուրի առանձին շրջաններում շարունակվում էին հայ-ռուսական ռազմական բախումները: 1920 թ. օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում ստորագրվում է ռուս-թուրքական «Սրտագին ու անկեղծ բարեկամության» պայմանագրի նախագիծը, որով Ռուսաստանը ոչ միայն խոստանում է փող, զինվորական մասնագետներ, զենք ու զինամթերք մատակարարել Քեմալի կառավարությանը, այլև ճանաչում է թուրքական «Ազգային ուխտը», որով թրքական պետության անբաժանելի տարածք է համարվում ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանը, այլև Արևելահայաստանի որոշ շրջաններ: Արդեն պայմանագրի հաջորդ օրը թուրքական պատվիրակության ղեկավար Բեքիր Սամի բեյը հայտարարում է, որ ռուսներն ընդունում են նաև Բաթումի ու Կարսի մարզերի միացումը Թուրքիային: Քեմալականները ստանում են նաև Սարիղամիշն ու Շահթախթին գրավելու համաձայնությունը,

ինչն օգոստոսի 10-ի հայ-ռուսական գինադադարի ևս մեկ կոպիտ խախտում էր:

1920 թ. օգոստոսի 25-ին Կապարգողթի հայությունը հավաքվում է Կապանի Կավարտ գյուղի եկեղեցում, Դավիթ Բեկի ու Մխիթար սպարապետի անունով երդվում հավատարիմ մնալ հայրենի երկրի ազատությանն ու հրամանատար Նժդեհին և կռվել մինչև վերջին շունչը: Հանդիսականների ցնծության տարափի տակ Նժդեհի մեջքին կապում են կարմիր գոտի և հայրենի հողի մեծ նվիրյալին կոչում իրենց Սպարապետը: Սեպտեմբերին բռնկված հայ-թուրքական պատերազմին զուգահեռ Զանգեզուրի առանձին վայրերում կատաղի մարտերը շարունակվում են: Ազատության համար ընթացող պայքարը շուտով վերաճում է համազանգեզուրյան ապստամբության: Փաստորեն, 1920 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբերին Հայաստանը կռվում էր երկու ճակատով՝ արևմուտքում և հարավ-արևելքում:

1920 թ. նոյեմբերի 21-ին Նժդեհին ազատագրեց Գորիսը, իսկ դեկտեմբերի 25-ին, երբ ՀՀ-ն դադարել էր գոյություն ունենալուց, համազանգեզուրյան առաջին համագումարում երկրամասը հռչակվեց անկախ պետություն՝ Ինքնավար Սյունիք անունով, մնալով հայոց պետականության ջահակիրն ու ազատության կղզյակը ողջ տարածաշրջանում: Պայքարը Սյունյաց լեռնաշխարհում շարունակվեց մինչև 1921թ. հուլիսի 12-ը, որի արդյունքում երկրամասը չարժանացավ Նախիջևանի ու Արցախի ճակատագրին և մնաց բռնազավթված Հայաստանի կազմում:

1921 թ. դեկտեմբերի 12-ին, Թեհրանում ապաստանած Համո Օհանջանյանը գրել է. «Սիրելի Նժդեհ, այն ինչ տեսել եմ և գիտեմ՝ ինձ ոչ մի առիթ չի տալիս փոխելու իմ հիացմունքի վե-

րաբերմունքը դեպի այն գործը, որ դու կատարել ես Ջանգեզուրում վերջին երկու տարվա ընթացքում և նույնիսկ վերջին դեպքերի ժամանակ, երբ Մայր Հայաստանի մտավորականությունն ու զինվորականությունը քո ստեղծած դրության շնորհիվ կարողացան ազատվել իսպառ բնաջինջ լինելու վտանգից»:

Եթե այսօր Լեռնահայաստանը կանգուն է՝ պարտական ենք Ջորավար Անդրանիկի, Արսեն Շահմազյանի, Գարեգին Նժդեհի, Սերգեյ Մելիք-Յուլյանի, Պողոս Տեր-Դավթյանի, Աշոտ Մելիք-Մուսյանի, Գորիսեցի Արտեմի (Արտեմ Խանզադյան), Յապոնի (Հովհաննես Պարոնյան) և նրանց զինակից ընկերների բացառիկ նվիրումին: Այս հերոսների փառանգի մեջ առանձնանում է Մեծն Նժդեհի վաստակը, որի կազմակերպչական արտակարգ ունակությունների ու գերմարդկային ջանքերի շնորհիվ պահպանվեց երկրամասի ազգային նկարագիրը և անվնաս մնաց Հայաստանի ողնաշարը:

Аршалуйс А. Зурабян, Ванадзорская старшая школа N 5, учитель истории, Зангезур в региональных событиях апрель-августа 1920 года.

В 1918 году в Закавказье, были сформированы три независимые государства. Взаимное недоверие и отсутствие границ сказывались отрицательно на межнациональных и межгосударственных отношениях. Упорные попытки бакинских властей решить вопрос границ с позиции силы, в 1919 году привели к армяно-азербайджанской войне, путём которой мусаватисты и их приемники – власти Советского Азербайджана, пытались решить вопрос принудительного присоединения Арцаха, Сюника и Нахиджевана и установления прямой коммуникации со сторонниками Кемаля. В 1918 году Ереван не имел возможность про-

тянуть руку помощи данным армянским областям и местное население было вынуждено самоорганизоваться. В апреле 1920-го года после советизации Азербайджана и установления советско-кемалистских отношений, Армения была вынуждена противостоять не только нашествиям Азербайджана, но и агрессии со стороны его союзников: большевитской России и кемалистской Турции. Борьба против военной коалиции Москва – Баку-Анкара завершилась тем, что Сюник не удостоился судьбе Арцаха и Нахиджевана и вошёл в состав Советской Армении.

Arshaluys A. Zurabyan, Vanadzor High School N 5, Teacher of History, Zangezur within the regional developments in April-August, 1920.

In May 1918 three independent republics were established in the Caucasus. Mutual mistrust and lack of borders had a negative impact on interethnic and interstate relations. The persistent attempts of the Baku authorities to resolve the border issue with a use of force in 1919 resulted in Armenian-Azerbaijani war. This is how Musavat and subsequent Soviet Azerbaijani authorities sought to resolve the occupation of Artsakh, Syunik and Nakhichevan in order to establish direct contact with the Kemalists. In 1918, Yerevan was unable to help or reach out to the above mentioned Armenian territories which is why the local population was forced to organize itself. After the sovietization of Azerbaijan in April 1920 and the establishment of Soviet-Kemal political relations, Armenia had to resist not only the attacks of Azerbaijan, but also the military aggression agreed upon by its allies Russia and Turkey. The struggle against Moscow-Baku-Ankara military axis ended with Syunik not suffering the fate of Artsakh and Nakhichevan by becoming a part of Soviet Armenia.